

ТҮРКІ ӘДЕБИ ЖӘДІГЕРЛЕРІНІҢ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ИСЛАМДАНУЫНДАҒЫ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Т.Д. Оспан¹, Т.Е.Қыдыр², Н.Т.Утпинов¹

АНДАТПА

XIV ғасырда жазылған діни-дидактикалық, діни-танымдық және діни-сопылық еңбектерде Алтын Орданың исламдану үдерісі көрініс берген. Әдеби жәдігерлер, негізінен, Жошы ұлысындағы исламданудың екінші кезеңінде жазылған. Ол еңбектерде исламтанудың ақида (сенім), фикһ (шариғат), хадис (пайғамбар өсиеті), тасаууф (сопылық) секілді негізгі салалар қамтылған. Түркі тілінде жазылған сол жазба ескерткіштер халық арасына кеңінен тарап, түркілердің діни сауатының ашылуына негіз болған. Соның негізінде дәстүрлі исламның негіздері қалыптасты. Жошы ұлысындағы жазба жәдігерлерде дін мен дәстүр сабақтастығы, діни құндылықтар мен ұлттық құндылықтардың синтезі көрініс берген. Амалда – Имам Ағзам Әбу Ханифа, ақидада – Имам Матуриди, ихсанда – Қожа Ахмет Иасауи мектебі Жошы ұлысында орнықты. Алтын Ордадан Қазақ хандығы бөлініп шыққан тұста, ханафи-матуриди-иасауи ұштағаны сақталды. Осы үш негіз көркем әдебиетте жырланды. Сондықтан да, Жошы ұлысының әдеби ескерткіштерін филологиялық әдістермен бірге, исламтанулық, дінтанулық тұрғыдан да зерделеу де маңызды. Бұл мақала қазақ даласындағы исламдану процесінің екінші кезеңін қамтып, бүгінгі рухани кеңістіктің тұрақтылығына және қоғамдағы діни пікір қайшылықтарын шешуде тәжірибелік негіз болады. Жошы ұлысының діни антропологиясын жете түсіну сүшін сол дәуірде түркі әдеби тілінде жазылған діни-танымдық және діни-дидактикалық жазба жәдігерлерге назар аудару маңызды. Мақалада сол дәуірдегі жазба ескерткіштердің діни ерекшелігі туралы айтылады.

Түйін сөздер: Жошы ұлысы, Алтын Орда, әдеби жәдігер, діни-дидактикалық, діни-танымдық, исламдану үдерісі, қолжазба, литография, руханият.

¹ Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

² ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Т.Е.Қыдыр,
qydyr.torali@gmail.com

Сілтеме:

Оспан Т.Д., Қыдыр Т.Е., Утпинов Н.Т. Түркі әдеби жәдігерлерінің Жошы Ұлысының исламдануындағы рөлі мен маңызы // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №3 (109). – Б. 230-240. – DOI: 10.48010/xp94aa82

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 27/08/2026
Қабылданды: 16/09/2026
Онлайн жарияланды: 30/09/2026

Роль и значение тюркского литературного наследия в исламизации Улуса Джучи

Аннотация. Процесс исламизации Золотой Орды нашел отражение в религиозно-дидактических, религиозно-познавательных и религиозно-суфийских сочинениях, написанных в XIV веке. Эти литературные произведения были созданы преимущественно в период второго этапа исламизации Улуса Джучи. Они охватывают ключевые области исламских дисциплин, такие как ақида (вероубеждение), фикх (мусульманское право), хадисы (предания о Пророке) и тасаввуф (суфизм). Эти письменные памятники на тюркском языке получили широкое распространение среди населения и заложили основу религиозного просвещения тюркских народов. На этой базе были утверждены основы традиционного ислама.

Письменные памятники Улуса Джучи отражают преемственность между религией и традицией, а также синтез религиозных и национальных ценностей. В Улусе Джучи утвердились школы имама Абу Ханифы — в вопросах практического вероубеждения (фикха), имама Матуриди — в вопросах вероубеждения (ақида) и Ходжи Ахмеда Ясави — в вопросах духовного совершенствования (ихсан). При отделении Казахского ханства от Золотой Орды сохранилась триада «ханафизм — матуридизм — ясавизм». Эти три основы получили отражение в литературе. Поэтому важно исследовать литературные памятники Улуса Джучи не только филологическими методами, но и с позиций исламоведения и религиоведения.

В данной статье рассматривается второй этап процесса исламизации в казахской степи; она служит практической основой для обеспечения стабильности современного духовного пространства и урегулирования религиозных разногласий в обществе. Для глубокого понимания религиозной антропологии Улуса Джучи необходимо изучить религиозно-философские и религиозно-дидактические письменные памятники, созданные в ту эпоху на тюркском литературном языке. В связи с этим в данной статье рассматриваются религиозные особенности письменных памятников того периода.

Ключевые слова: Улус Джучи, Золотая Орда, литературный памятник, религиозно-дидактический, религиозно-познавательный, процесс исламизации, рукопись, литография, духовность.

The Role and Significance of Turkic Literary Heritage in the Islamization of the Ulus of Jochi

Abstract. The process of the Islamization of the Golden Horde is reflected in religious-didactic, religious-educational, and religious-Sufi writings composed in the 14th century. These literary works were created primarily during the second stage of the Islamization of the Ulus of Jochi. They cover key areas of Islamic disciplines, such as aqidah (creed), fiqh (Islamic law), hadith (traditions of the Prophet), and tasawwuf (Sufism). These Turkic-language texts gained widespread popularity among the population and laid the foundation for the religious enlightenment of Turkic peoples. The foundations of traditional Islam were laid on this basis.

Written records from the Ulus of Jochi reflect the continuity between religion and tradition, as well as a synthesis of religious and national values. The schools of Imam Abu Hanifa (regarding practical jurisprudence, or fiqh), Imam Maturidi (regarding matters of creed, or aqidah), and Khoja Ahmed Yasawi (regarding spiritual perfection, or ishan) became established within the Ulus of Jochi. When the Kazakh Khanate separated from the Golden Horde, the triad of "Hanafism–Maturidism–Yasavism" was preserved. These three pillars are reflected in the literature. Therefore, it is important to examine the literary monuments of the Ulus of Jochi not only through philological methods but also from the perspectives of Islamic studies and religious studies.

This article examines the second stage of the Islamization process in the Kazakh steppe; it serves as a practical foundation for ensuring the stability of the contemporary spiritual landscape and resolving religious disagreements within society. To gain a profound understanding of the religious anthropology of the Ulus of Jochi, it is essential to examine the religious-philosophical and religious-didactic written works produced during that era in the Turkic literary language. Accordingly, this article explores the religious characteristics of the written texts from that period.

Keywords: Ulus of Jochi, Golden Horde, Literary Monument, Religious-Didactic, Religious-Educational, Process Of Islamization, Manuscript, Lithograph, Spirituality.

Kipicne

Қазақ руханиятының тарихында Алтын Орда мәдениетінің алар орны ерекше. Еуразия құрлығында екі жүз жылдан аса үстемдік құрған Жошы ұлысында ислами құндылықтар мен ұлттық құндылықтар синтезделіп, дәстүрлі діни танымның негіздері қаланды. Осы тұста ислами дүниетаным мен түркілік көзқарас тұтастанды. Ханафи фикһтық мектебі шарғи амал етудің өзегіне, ал Матуриди іліміне негізделген ақида ілімі имани сенімнің негізіне, Иасауи негізін салған сопылық жол руханияттың тірегіне айналды. Яғни, амалда – ханафилік, сенімде – матуридилік, ал тариқатта – иасауилік жол орнықты. Осы үш мектептің негізінде құрылған ислам, иман һәм ихсан үш тағаны болашақ қазақ руханиятының ажырамас бөлігіне айналды. Сондықтан да, бүгінгі дәстүрлі діни танымның негіздерін Жошы ұлысының мәдениеті мен әдебиетінен іздеу орынды. Сол дәуірдің әдеби ескерткіштері мен жазба жәдігерлерінде ислами құндылықтар мен ұлттық құндылықтардың тұтастығы, дін мен дәстүр сабақтастығы көркем сөзбен жазылған. Әсіресе өлең сөзбен берілген діни-дидактикалық шығармалар мен қара сөзбен жазылған діни-танымдық еңбектерді, сондай-ақ ихсан ілімінің негіздері көтерілген діни-сопылық туындыларды түпнұсқада зерттеп-зерделеудің маңызы зор. Себебі діни-канондық мәтіндерге қарағанда дидактикалық тұрғыда жазылған әдеби жәдігерлерде сол дәуірдің рухани өмірі кеңінен көрініс береді. Сондай-ақ,

халық ауыз әдебиеті үлгілерінен де сол дәуірдің рухани өміріне қатысты құнды мәліметтерді кездестіруге болады. Тарихи жазба деректерді әдеби жәдігерлермен байланыстыра, фольклорлық мұралармен ұштастыра отырып зерделегенде ғана Жошы ұлысының руханияты туралы біраз мәліметке қол жеткізуге негіз бар.

Осы уақытқа дейін Алтын Орданың исламдану процесіне қатысты бірнеше еңбектер жазылған. В.Тизенгаузен («Сборник материаловъ, относящихся къ истории Золотой Орды»), В.В.Бартольд («Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии»), Н.М.Малов, А.Б.Малышев («Религия в Золотой Орде»), А.И.Ракушин («Мусульманство у золотоордынских кочевников Нижнего Поволжья в XIII-XV вв.»), Д.В.Васильев («Ислам в Золотой Орде. историко-археологическое исследование»), И.Л.Измайлов («Ислам в Золотой Орде») Н.П.Петров, К.З.Ускенбай («Вопросов исламизации улуса Джучидов и вероисповедание хаан Токты»), Д.ДиУис («Қазақстан мен Орталық Азиядағы Ислам және йасауийаның мәдени тарихы»), Г.Г. Галиахметова («Ислам в Золотой Орде: традиции религиозного опыта»), З.Жандарбек («Йасауи жолының Алтын Орда тарихындары ролі») және т.б. ғалымдар зерттеп, сол дәуірдің руханияты туралы өз пікірлерін білдірген. Десек те аталған зерттеулерде сол дәуірдің әдеби жәдігерлері басты назарға алынбаған. Жошы ұлысының көркем туындылары Ә.Нәжіп, Х.Миннегулов, Н.Рахмонов, Т.Қыдыр секілді т.б. әдебиеттанушылар тарапынан зерттелгенімен де, дінтанушы, ис-

ламтанушылар тарапынан арнайы қарастырылмаған. Жошы ұлысының руханиятының бір бөлігі сол замандарда жазылған діни-дидактикалық һәм діни-танымдық жәдігерлерде жатқанын ескерсек, бұл мақаланың өзектілігі арта түседі.

Әдіснама

Мақалада жоғарыда аттары аталған ғалымдардың тарихи, әдеби һәм дінтанулық зерттеулері басшылыққа алынды. Әдіс-тәсілдер қатарында тарихи-салыстырмалы, филологиялық, теологиялық, герменевтикалық және теолингвистикалық талдауға орын берілді. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы сол дәуірде жазылған жәдігерлердің кейінгі дәуірлердегі жазба мұраларға әсері, ондағы діни ұстанымдардың ерекшелігі салыстырылды. Жошы ұлысындағы жазба мұралардың мәтінін түсіндіру және талдау барысында герменевтикалық, ал кейбір діни атау-ұғымдардың мәнін ашу үшін теолингвистикалық әдіс те басшылыққа алынды. Зерттеу барысында филологиялық, кодикологиялық, дінтанулық, мәтінтанулық зерттеулерге де басымдық берілді. Зерттеуде сол дәуірде жазылған діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық жазба жәдігерлер негізгі дереккөз ретінде алынды. Олардың кейбіріне шолу жасалып, ерекшелігі ашып көрсетілді. Сол жәдігерлерді жан-жақты талдау арқылы түйін жасау – бұл мақаланың ерекшелігі.

Негізгі бөлім

Қазақ даласының исламдану процесін негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға негіз бар: бірінші кезең – VIII ғасырдан X ғасырдың бірінші жартысына дейін, яғни 751 жылғы Талас шайқасынан Қарахан қағанатына дейін; екінші кезең – түркілердің жаппай Исламды қабылдаған X ғасырдың екінші жартысынан XIII ғасырдың басына дейінгі шешуші кезең; үшінші кезең – XIII ғасырдың екінші жартысынан XIV ғасырға дейінгі соңғы кезең. Н.Нұртазина осы дәуірлеудің алғашқысын «бабтар» кезеңі деп алса [1, 120 б.], ал екіншісін Т.Қыдыр «аталар» кезеңі деп атаған [2, 265-268 бб.]. Тарихшы Н.Нұртазина екінші кезеңді «шешуші кезең» деп атағанымен де, Жошы ұлысының құрамына кірген кейбір ру-тайпалардың осы дәуірде исламды қабылдағанын ескерсек, онда осы соңғы кезеңді

қазақ руханиятының шешуші кезеңі деп атауға негіз бар. Себебі бүгінгі орта жүздің құрамына кіретін кейбір ру-тайпалар Жошы ұлысының құрамына енгенге дейін христианның несториан ағымын ұстанған. Сондықтан да, үшінші кезең, яғни Жошы ұлысының исламдану үдерісі дегенде, Шыңғыс хан әскерімен келген ру-тайпалардың да соңғы дінді қабылдауы деп қараған жөн.

Жошы ұлысының да исламдану үдерісін де негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Осы саланы зерттеген И.А.Ракушиннің пікірінше, бірінші кезең – Берке ханның билігінен бастап Өзбек ханның (1258-1312 жж.) исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдағанға дейін; екінші кезең – Өзбек пен Жәнібектің (1312-1359 жж.) хандық кезеңі; үшінші кезең – нақты жылдары көрсетілмеген, шамамен XIV-XV ғғ. қамтиды. Автор алғашқы кезеңде исламның Жошы ұлысының саяси және әлеуметтік-экономикалық салаларына дейін еніп, мемлекеттік мәртебе деңгейіне көтерілгеніне назар аударса, екінші кезеңде діннің мемлекеттің қоғамдық институттарына тигізетін ықпалының артуымен байланыстырған. Ал, үшінші кезеңде ислам Дешті Қыпшақта негізгі этно-мәдени құбылысқа айналып, ұлыстың құрамына енген халықтар мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналған [3, 13 б.]. В.Д.Васильев А.И.Ракушиннің Жошы ұлысының исламдануына қатысты бұл дәурлеуін қабылдауға тұрарлық екенін, алайда исламдандудың алғашқы кезеңін Беркенің билікке келуімен емес, одан да әрі Батудың 1242-43 жылдары Европа жорығынан келген уақытымен байланыстыруға болатынын жазады да, үш кезеңді былайша таратады: алғашқы кезең – 1242/43-1312 жж.; екінші кезең – 1312 жылдан XIV ғасырдың соңына дейін; үшінші кезең – XIV-XV ғғ. [4, 32 б.]. Сондай-ақ, А.И.Ракушин ұсынған алғашқы кезеңнің өзін бірнеше хронологиялық кезеңдерге бөлуге болатынын жазып, осы уақытта Алтын Орда билігінің әлемдік діндерге бейтарап қараған Батудың (1243-1256) хандық құрған кезеңіне сәйкес келетінін, дәл осы тұста ислам діні хан әкімшілігінде айтарлықтай ықпалға ие болғанын атап өтеді. Екінші кезеңнің хан әкімшілігінің исламға қатысты протекционистік саясат ұстанған Беркенің (1257-1266 жж.) билік құрған тұсына сәйкес келетініне тоқталады. Ал, үшінші кезеңді 1266-1312 жылдар аралығындағы Менгу Темір (1266-1280 жж.), Туда-Менгу (1280-

1287 жж.), Төле-Бұқа (1287-1291 жж.) және Тоқты (1291-1312 жж.) хандардың билік құрған тұсындағы пұтқа табынушылық «реакциясы» мен Орда ішінде ислам ықпалының біртіндеп күшейе түсу кезеңімен байланыстырады. Ол өзінің ойын қуаттау мақсатымен сол дәуірдің сәулет өнерін зерттеген В.Л.Егоровтың алғашқы кезеңді қала құрылыстарының басталуына, екінші кезеңді құрылыстың қарқынды дамуына қатысты тұжырымдарымен байланыстырған. Ал, үшінші кезеңдегі қалалардың баяу өсу себептерін дәл сол уақыттағы хан әкімшілігінде мұсылмандық «лоббидің» болмауымен, мұсылмандардың ханның шешімдеріне ықпалының азайуымен және олардың сол ықпалды қайта қалпына келтіру жолындағы күресімен байланыстыруға болатынын жазады. XIV ғасырдың соңына қарай исламның билік пен ханның үстемдігін қолдайтын дін ретіндегі әлеуметтік рөлі әлсірегеніне тоқталады. Себебі ханның жақтастары да, қарсыластары да ислам туының астына біріккенін, сондықтан да ендігі кезекте дін саяси қозғалыс болудан қалып, нағыз руханиятқа айналғанын атап өтеді [4, 33 б.]. Яғни, Өзбек ханның таққа отыруымен ислам түрлі діндерді (христиан, будда, тәңіршілдік) ұстанған хандарға «оппозициялық күш» ретіндегі рөлінен айрылып, таза руханияттың өзегіне айналды. Одан кейін таққа тек мұсылман хандар ғана отырды. Ендігі кезекте мұсылмандарды бұрынғыдай билікке қай діннің өкілі келеді екен деген «уайым» мазаламайтын болды.

Расында да, Өзбек ханның билікке келуімен Жошы ұлысында ислами әдебиеттің қарқынды дамығанын аңғаруға болады. Себебі көркем шығармалар мен туындылардың дүниеге келуі үшін белгілі бір дәрежеде рухани тұрақтылық та маңызды. Тіпті кейбір діни жәдігерлер сол заманның билеушілерінің немесе билікке жақын адамдардың тікелей тапсырысы не ұсынысымен де жазылған. Нәтижесінде исламның негізгі салаларын қамтитын ақида, фикһ, хадис, сияр тақырыптарында бірнеше шығармалар дүниеге келді. Әрі ол туындылар хастар (мамандар) ғана түсінетін арабша не парсыша емес, ауам (қара) халыққа түсінікті болуы үшін түркі әдеби тілінде жаратылды. Тіпті кейбірі өлең сөзбен (поэзия) жазылды. Ел арасына кеңінен тарады. Содан дәстүрлі діни танымның қалыптасуына себеп болды. Сондықтан да, сол дәуірдің жаз-

ба жәдігерлерін хронологиялық тәртіппен беруді жөн көрді.

1. «Қиссас әл-әнбия»

Жошы ұлысы мұсылмандарының діни танымының қалыптасуына негіз болған туындының бірі – Нәсир әд-Дин Бұрхан әд-Дин Рабғұзидың пайғамбарлар тарихына арналған «Қиссас әл-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы») атты еңбегі. Бұл еңбек кейде «Қиссас әл-әнбия Рабғұзи» («Рабғұзидың пайғамбарлар қиссасы»), «Қиссас әл-әнбия әләйһи әс сәләм» («Пайғамбарлар қиссасы (ғ.с.)») және «Қиссаи Рабғұзи» («Рабғұзи қиссасы») деген атпен кең тараған. Шығармада автордың атының қоса берілуінің басты себебі – мұсылман халықтарында пайғамбарлар тарихына арналған діни танымдық еңбектер көп болғандықтан да, шығарманы авторымен қоса айту дәстүрге ұласқан [5, 20 б.]. Адам атадан Мұхаммед пайғамбарға дейінгі барша пайғамбарлардың өмір тарихынан мол мәлімет беретін бұл құнды шығарма һижри 710 жылы (яғни 1309-1310 жж.) жазылған. Рабғұзи бұл еңбекті өз заманының бегі Насир әд-Дин Тоқбұға бектің ұсынысы негізінде қолға алған. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» ұйғырдан шыққан Бажир Тоқбұғаның Тоқты хан дүниеден өткенінде өзін хан деп жариялағаны айтылады. Қарадан шыққан ол тақта ұзақ отыра алмайды, билікке жақын адамдар тарапынан өлтіріледі. Содан таққа Жошы ұлысын отыз жылдай билеген Өзбек хан отырады. «Шыңғыснамадағы» осы мәселені зерттеген Ш.Н.Исянгулов Жошы ұлысында будда дінін ұстанатындарды ұйғыр деп атағанын, мәтіндегі Тоқбұғаны «нутин» деген сөзге назар аударады да, тарихшы В.П.Юдиннің бұл сөздің будданың монахына қарата қолданылатын «тойын/тойун» сөзінің өзгертілген нұсқасы деген тұжырымын алға тартады [6, 76 б.]. Ал, Рабғұзи өзіне пайғамбарлар тарихын жазуды тапсырған Тоқбұға бектің «бектер ұрпағы, ислам сауытты, моғол текті, мұсылман дінді, мүміндер (мұсылмандар – Т.Қ.) қуанышы» екенін баса айтып, оның өз дініне берік мұсылман екенін ерекше атап өтеді [5, 27 б.]. Сондықтан да, «Қиссас әл-әнбияның» жазылуна себепкер болған Нәсир әд-Дин Тоқбұға бек пен «Шыңғыснамадағы» Бажир Тоқбұғаның екі адам екенін аңғаруға болады.

Бұрхан әд-Дин Рабғұзидың бұл шығармасы жазылған уақытта (1309-1310 жж.)

тақта Тоқты хан (1291-1312 жж.) отырған. Яғни, ұлыстағы исламдандудың екінші кезеңіне, яғни Өзбек ханның таққа отыруына әлі екі жылдай уақыт бар еді. Ал, Тоқты ханның қай дінді ұстанғандығы туралы ғылымда ортақ пікір қалыптаспаған. Оның будда, христиан-католик, шамандық сенімнің өкілі болғандығы туралы бір-біріне қарама-қайшы деректер кездеседі. Осы жағына назар аударған Н.П.Петров пен К.З.Ускенбай Тоқты ханның имани сеніміне қатысты осы уақытқа дейін жеткен тұжырымдарды жинақтап, өзіндік пікірлерін білдірген. Олар тарихи деректерді сириялық (немесе дамаскілік), египеттік (немесе каирлік) мұсылмандық және египеттік христиандық деп жіктеп, ондағы пікірлердің қарама-қайшылығына мән берген. XIII-XIV ғғ. Жошы, Хулагу және Шағатай ұлыстарындағы соғылған теңгелерді зерделеп, онда таңбаланған жазулардағы ханның титулына, мұсылманша лақабына, сондай-ақ, исламды қабылдағаннан кейінгі мұсылманша атын негізгі өлшем ретінде алып, соңғы жылдардағы тенгелердегі «султан әл-әғзам ғийас әд-дин» («Діннің қорғаушысы ұлы сұлтан») деген жазуға сүйеніп, Тоқтының жоқ дегенде 706/1306-1307 жылдары Исламды қабылдағанын жазады [7, 41 б.]. Егер осы пікірге арқа сүйесек, онда билік басында мұсылман дінін ұстанатын хан отырғандықтан да, Рабғұзи өзінің еңбегін батыл түрде жазып шыққан деуге негіз бар.

«Қиссас әл-әнбия» – ислами көзқарас пен түркілік дүниетанымның синтезі. Онда діни қиссалармен бірге түркілердің көне мифтеріне де орын берілген. Бұл әсіресе, Нұх, Жүсіп пайғамбарларға қатысты қиссаларда көрініс тапқан. Көнеден келе жатқан Наурыз мерекесіне қатысты жыр жолдары да орын алған [5, 30 б.]. Қиссаларда келетін өлеңдер аруз өлең өлшемі мен түркілік буын ұйқасымен берілген. Осыдан-ақ, Жошы ұлысындағы исламдану үдерісінде дін мен дәстүрдің сабақтасып, екі дүниетанымның синтезделе бастағанын аңғару қиын емес.

Алтын Ордада жазылған бұл шығарма кейінгі дәуірлерде жазылған діни-дидактикалық, діни-танымдық жәдігерлерге де әсер еткен. Жәдігер біздің заманымызға дейін бірнеше нұсқада жетіп келген. XX ғасырдың басында алғашқы баспаханаларда бірнеше рет жарық көріп, ел арасына литография қалпында кеңінен тараған [8, 86 б.].

2. «Мұғин әл-мүрид».

Жошы ұлысындағы исламдану үдерісінің екінші кезеңінде жазылған діни-дидактикалық туынды – «Мұғин әл-мүрид». Туынды һижри 713 жылы (1313 ж.) Алтын Орданың Харезм өлкесінде жазылған. Шығармада ислам, иман және ихсан мәселелері тұтас қамтылған. 1628 жолдан тұратын шығарма өлең сөзбен өрнектеліп, төрттаған қалыбымен берілген. Онда Әбу Ханифа мәзһабы мен Имам Матуриди ақидасы таратылып жазылған. Сондықтан да намаз, дәрет, ораза, зекет секілді амалдардың шариғаттағы орындалу үкімдері (парыздары, уәжіптері, сүннеттері, мәкрүһтері және т.б.) ханафи мәзһабы негізінде жазылған. Иман мәселесі матуридилік сенім аясында таратылған. Осы туындыдан-ақ Жошы ұлысының исламдану үдерісінің негізгі кезеңінде ханафи-матуридилік жолға бейімделгенін көреміз.

Территориялық жағынан кең көлемді қамтып жатқан Жошы ұлысында буддалық, тәңірлік, христиан-несториандық діндермен бірге, ханафи, шафиғи мәзһабтары да қатар өмір сүрген. В.Д.Васильев Алтын Орда халқының басым бөлігі ханафиді ұстанғанымен де, Ибн Батута келтірген дерек негізінде Сарайда шафиғиді ұстанатындардың да болғанын атап өтеді. Сондай-ақ, ол Жошы ұлысының Харезм өлкесінде мутазилиetter, басқа өлкелерде Мысырдан келген мәлики мен Әзербайжаннан тараған шииттік ағымдар да бой көрсеткенін жазады [4, 27 б.]. Десек те Еділ бойы, Орталық Азия мен Харезм өлкесі тұтастай әллі сүннеттегі ханафилік жолды ұстанатындықтан да, бұл фикһтық мектеп Алтын Ордадағы ықпалды мәзһабқа айналды. Оның жарқын дәлелі – Ислам деген ақынның «Мұғин әл-мүрид» атты туындысы. Онда діни құлшылық атрибуттары осы фикһтық мектеп негізінде жазылған. Мысалы, намаздың он екі парызы бар екенін, оның алтауы сыртында (әурет жабу, жуыну, тән мен тонның таза болуы, қыбла, уақыт және ниет), қалған алтауы ішінде (тәкбір тахрими, қиям, қырағат, рукуғ, сәжде, ақырғы отыру) екені таратылып жазылған. Сондай-ақ, дәрет, ғұсыл мәселелерінің әрбір атрибуттары өлең сөзбен берілген.

Түркі мұсылман халықтарының соның ішінде, Жошы ұлысының құрамына кірген Орталық Азия және Еділ бойын мекендеген халықтардың имани-сенімін сопылық

жолынсыз елестету мүмкін емес. Жалпы, Жошы ұлысының исламдану үдерісінде Ахмет Иасауи, Нәжм әд-Дин Кубра рухани мектептерінің ықпалы жоғары болған. Себебі ұлыста исламды мемлекеттік дін дәрежесіне көтерген Берке ханның (1257-1266 жж.) дінді қабылдауына тариқат өкілдерінің үлесі бар. Сол дәуірдің руханиятын қарастырған Г.Галиахметова Осман Жузжани (1193-?), Ибн Халдун (1332-1406), Бәдр әд-Дин әл-Әйни (1360-1451) секілді ортағасырлық тарихшылардың деректеріне сүйеніп, Беркенің кубрауи тариқатының шайқы Сәйф әд-Дин Бахарзидің ықпалымен дінді қабылдағанын атап өтеді [9, 66 б.]. Ал, Өзбек хан ниязидің 720 жылы (1320-1321 жж.) иасауи рухани мектебінің шайқы Зенгі атаның мүридін Сейіт атаның ықпалымен дінді қабылдаған. Жошы ұлысының хандары тариқатты ұстанғандықтан да, ұлыста сопылыққа деген оң көзқарас қалыптасқан. Тариқат өкілдері белгілі бір дәрежеде ықпалды күшке де ие еді. Сондықтан да, сол дәуірде жазылған «Мұғин әл-мүридтің» бір тарауы ихсанға арналып, «ирадат», «әдеп», «иқтида», «сұхбат», «шариғат, тариқат және хақиқат», «жүрек пен нәпсі», «сүлік» мәселелеріне қатысты бөлімдерде пірге қол беру, оның етегінен ұстау, әдепті болу, шайқымен сұхбат, кемелдену жолдары, тариқатта жүру әдептері таратылып жазылған [5, 150 б.]. Тіпті шығарманың «Мұғин әл-мүрид», яғни «Мүридке көмекші» деп аталуының бір сыры да осында [10, 155 б.].

Жошы ұлысының исламдану үдерісінің екінші бөлімінде жазылған бұл туынды іштей негізгі төрт бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде Алла мен пайғамбарға мадақ айтылса, екінші бөлімде ханафи фиқһтық мектебі негізіндегі шариғат шарттары сөз болады. Үшінші бөлімде ихсан мәселесі берілген. Соңында ақынның мінажаты қамтылып, туындының жазылу себебі мен тарихы айтылған [5, 136 б.]. Имам Ағзам Әбу Ханифа мәзһабын өлең сөзбен өрнектеп беру дәстүрі кейінгі ғасырларда да жалғасын тапты. Осы туындының ізімен 869 жылы (1464-65 жж.) анонимдік «Раунақ әл-Ислам» («Исламның шырағы»), ал 928 жылы (1522 ж.) Мұхаммед Бабырдың «Мүбәййән дәр фиқһ» («Фиқһты баяндаушы») шығармалары дүниеге келді. Осы екі жәдігерде де исламның рүкіндері, имандылық иірімдері мен шариғат шарттары өлең сөзбен жазылды [10, 308 б.]. Себебі өлеңмен айтылған насихат ел арасына

кеңінен тарап, халықтың жүрегінен орын алатыны, соның нәтижесінде дәстүрлі рухани кеңістік қалыптасатыны белгілі. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы: «Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен. Дін шарттарын, шариғат бұйрықтарын өлеңді хикая, өлеңді әңгіме түрінде айтып, халықтың құлағына сіңіріп, көңілдеріне қондырған», – деп жазған [11, 316 б.].

3. «Махаббатнама»

Жошы ұлысында ихсан іліміне ерекше мән берілгенінің тағы бір мысалы – Харазмидің «Махаббатнамасы». Діни-сопылық жәдігер ниязидің 754 жылы (1353 ж.) Сырдың сағасында жазылған. Бұл уақытта Жәнібек хан (1342-1357 жж.) тақта отырғаны белгілі. Әкесі Өзбек хан иасауи рухани мектебінің нәтижесінде Хақты танығандықтан да, Жәнібектің де тариқат өкілдеріне деген құрметі ерекше болған. Өкінішке орай, шығарманың авторы туралы толық мәлімет сақталмаған. Ә.Нәжіп жәдігердегі «Сүйінсін пенде Харазми Рауани» деген жолға сүйеніп, автордың Рауани деген де тахаллусы болғанын да жазады [12, 10 б.]. Харазми өзінің бұл еңбегін сол замандағы Ақ Орда әмірлерінің бірі – Қоңырат руынан шыққан Мұхаммед Қожабекке сыйға тартқан. Түркітанушы Ә.Нәжіп шығармада аты аталатын Мұхаммед Қожабектің 1357-1359 жылдары Алтын Орда билігі атынан Мәскеуге елші болып барған Қожабек Мұхаммед екеуі бір адам болуы мүмкіндігін алға тартқан [13, 91 б.].

Діни-сопылық еңбек ортағасырларда кеңінен қолданылған нама жанрында жазылған. Онда сопылықтың сырлары ғашық пен машұқ бейнелері арқылы берілген. Он бір хаттан тұратын шығарма 946 жолдан тұрады.

Харазмидің діни ұстанымы – Алланы махаббатпен тану. Сондықтан да пайғамбардан махаббат пайда болғанын, Алла елшісінің Жаратушыны да сол ғашықтықпен тапқанын жырлайды. Бұл – дәстүрлі діни танымдағы «Ей, Мұхаммед, сені жаратпағанымда әлемді жаратпас» едім («Ләуләкә ләмә хәләқту иллә әфләк») деген ұстаныммен тікелей байланысты. Бұл құдси хадистің астарында пайғамбарға деген құрмет жатыр. Халиқ пен мақұлықты, яғни Жаратушы мен жаратылысты (он сегіз мың әлемді) махаббатпен тану концепциясы Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани, Мәуленә Руми, Бабарахым Маш-

раб секілді рухани ұстаздардың даналық сөздерінде кеңінен жырланған. Сол ұстын Жошы ұлысында өмір сүрген Харазмидің «Махаббатнамасында» да кеңінен көрініс берген [5, 164 б.].

Шығарманың идеясы жалпылама сопылық танымға құрылғандықтан да, автордың қай тариқаттың өкілі болғандығын баса айту қиын. Жошы ұлысында иасауи және кубрауи рухани мектептері қатар өмір сүргенін, Алтын Орданың екінші рухани-шығармашылық орталығы Харезмде кубрауи тариқаты үстемдікке ие болғанын есепке алсақ, онда Харезми ақынның да осы сүліктің (тариқаттың) өкілі болған деуге негіз бар. Алайда автордың тахаллусы Харезми болғанымен де, шығарманың тілі – Алтын-Орда-Сарайлық тілге, яғни қыпшақ-оғыз диалектілері негізінде хатқа түскенін әрі Сырдың сағасында жазылғанын қаперге алсақ, онда иасауи рухани мектебінің өкілі болғанын да жоққа шығаруға болмас. Сондықтан да, автор туралы толыққанды мәлімет табылғанша, оның қай тариқаттың өкілі болғаны туралы мәселеге нүкте қою ертерек. Себебі Жошы ұлысының исламдануындағы негізгі рухани аймақ Харезм мен Орталық Азия еді [14, 133 б.]. Нәжм әд-Дин Кубра ілімі Харезм жақтан келсе, Ахмет Иасауидің рухани жолы Түркістаннан басталатын.

«Махаббатнамадағы» «харабат», «ренд» секілді сопылық ұғымдарға қарап, оның белгілі бір рухани дәрежеге қол жеткізгенін аңғару қиын емес. Себебі дүниенің қызықтарынан бас тартып («ренд»), жүректі бір жола Хаққа бұру («харабат») – рухани мектептегі кемелдік ұстындарының бірі [5, 166 б.].

Жалпы, өлең сөзбен өрнектелген діни-сопылық шығармалардан автордың қай тариқаттың өкілі болғанын деп басып айту қиын. Туындыларда Хақты танудың Фарһад-Шырындық жолы емес, қайта Ләйлі-Мәжнүндік жолы көбірек көрініс береді. Ғашықтың кәшфі хәлі шығармада көрініс бергенімен де, тәржимәи хәліне қатысты деректерді тәзкірелер мен манақыбнамалардан кездестіруге болады.

4. «Нәһж әл-Фәрадис»

Исламтанудың негізгі саласы – хадис ілімі. Жошы ұлысында бұл ілімде кеңінен дамыды. 1358 жылы Махмұт Кердері «Нәһж әл-Фәрадис» («Жұмақтардың ашық жолы») деген еңбек жазды [10, 121 б.]. Кердері пайғамбардың қырық хадисін іріктеп алып,

оны түркі әдеби тілінде шархымен бірге берген. Қырық хадисті жүйелеп жазу үдрісі ортағасырда кеңінен тараған. Мухи әд-Дин Әбу Зәкәрия Йәхийә ибн Шәрәф ән-Науауидің (1233-1278) араб тілінде «Әл-әрбәйн ән-Нәуәуи», яғни «Науауидің қырық хадистер жинағы» деген еңбек жазғаны белгілі. Сондай-ақ, одан басқа Абдолла ибн әл-Мүбәрәк, Мұхаммед бин Әсләм әт-Туси, әл-Хәсән бин Суфйән ән-Нәсәи, Әбу Бәкір әл-Әжурри, Әбу Бәкір Мұхаммед бин Ибраһим әл-Исфәһани, әд-Дәрәкутни, әл-Хәким, Әбу Нуғәим, Әбу Әбд әр-Рахман әс-Суләми, Әбу Сағид әл-Мәлини, Әбу Оспан әс-Сәбуни, Абдолла бин Мұхаммед әл-Ансари, Әбу Бәкір әл-Байхақи секілді мұхаддистер де осы үлгіде еңбектер жазған [5, 91 б.]. Ажам халықтарынан шыққан Қожа Абдолла Ансари, Әбу Хафс Насафи, Ибраһим ибн Хасан Рабити, Мұхаммед ибн Хусейн ибн Ахмет Халифа Нишапури, Шейх Әлу әд-Дәулә Симнани, Сәж әд-Дин Тафтазани, Мир Сәид Әли һамадани, Хусәйн Уаиз Кәшифи, Нур әд-Дин Әбд әр-Рахман Жәми секілді ғалымдар өз еңбектерін парсы тілінде жазды [5, 92 б.]. Әлішер Науаи, Мұхаммед Физули, Хазини секілді ақындар арбағинді түркі әдеби тілінде жаратты. Бұл шайырлар пайғамбардың қырық хадисін өлең үлгісімен берді. Содан «Арбағин» жанры қалыптасты.

«Нәһж әл-Фәрадис» төрт бөлімнен тұрады: пайғамбардың қасиеттері; Хуләфәи рашидин, әһлі бәйт және төрт имамның ерекшеліктері; Хақ Тағаланың құзыретіне жақындатар игі амалдар; Хақ Тағаланың құзыретінен алшақтатар жауыз амалдар. Әр бапта он бөлім бар. Әр бап белгілі бір тақырыпқа құрылған [15, 460 б.]. Кердері қырық хадисті талдап, оны түсініктемесімен бірге беруге тырысқан. Түркі тілінде қарапайым түрде жазылған туынды Жошы ұлысына тараған. Оның бірнеше қолжазбалық нұсқалары біздің заманымызға дейін жеткен.

М.Кердері бұл туындысында Имам Мұхаммед Бұхари, Имам Әбу Иса Термизи, Әбу Жүсіп әл-Қази, Имам Мұхаммед Башрауи, Имам Ғазали, Имам Шағбан ибн Мәһди, Имам Әбу Ләйс Самарқанди, Имам Бағауи, Имам Сағани секілді т.б. мұхаддис, фақиһ ғалымдардың еңбектерінен пайдаланған. Хадистерге түсініктеме берерде Имам Жаруллаһи Әлләм, Имам Әбу Мағали Исфәхани, Шейх Имам Әбу Тәліп Мәкки, Имам Зәйнул Әиммәти Фердауси, Имам

Уақиди, Имам Мұхаммед Кәтиби секілді ғалымдардың тәпсірлеріне сүйенген. Әр хадисті талдағанда Анас ибн Мәлік, Хазірет Айша, Абдулла ибн Омар, Шейх Хасан Бас-ри, Уаһаб ибн Мунайя, Анас ибн Мәлік, Әбди ибн Хатам, Әли ибн Әбу Тәліп, Әбу Һурайра, Әбу Имаматти Бахили, Шейх Сари Сақати, Шейх Дәуіт Тайи, Рабиғ ибн Хисам, Абдолла ибн Аббас, Ибн Омар, Әбу Сағид, Асама бин Зайд, Рабиға Адауиға, Уәһб ибн Мунәббих, Әбу Сүлеймен Дарани, Атаба ибн Ғұлам, Яхия ибн Мағаз Рази, Әбу Хасан Нури, Әбу Убайда, Шейх Зуннун Мысри, Бәшәри Хафи, Суфиян Саури, Ибн Араби секілді сахаба-табиндер мен әулие-әмбиелердің даналық сөздерімен, сондай-ақ олардың өмірлеріне қатысты қызықты хикаяларымен жеткізуге тырысқан. [5, 91-92 бб.].

Дін мен дәстүр сабақтастығының бір көрінісі – діни-қисса дастандардың кеңінен жырлануы, көне мифтердің ислами астар алуы немесе діни құндылықтардың ұлттық сипат алуы. Ұлттық және ислами құндылықтар тұтастанғанда ғана, дәстүрлі діни таным қалыптасады. Діни тұлғалар (пайғамбарлар, сахабалар, әулиелер және т.б.) мен ислам тарихындағы елеулі оқиғалар (нубуәут, миғраж және т.б.) әдебиет пен фольклордың еншісіне еніп, көшпелі образ, сюжеттерді құрайды. Діни-канондық мәтіндер сол халықтың жазба мұрасы мен ауыз әдебиетіне сіңіп, руханияттың ажырамас бөлігіне айналады. Нәтижесінде тұтас рухани кеңістік қалыптасады.

5. «Жұмжұма»

һижри 770 (1369-1370 жж.) жазылған Хұсам Кәтіптің «Жұмжұмасының» басты кейіпкері – Иса пайғамбар. Діни сенім бойынша, Жаратушы әр пайғамбарға өзіне лайық мұғжиза берген. Яғни, Исаның бір ерекшелігі фәни болғандарды тірілтіп, олармен тілдесетіндігінде. Шығарманың мазмұны – Иса пайғамбар мен бас сүйектің арасындағы диалогқа құрылған. Жәдігер эсхатология бағытында жазылып, онда мына дүниенің өткіншілігі (фәни), о дүниедегі адамның хал-жағдайы сөз болады. Алтын Орданың исламдану үдерісін зерделеген Г.Галиахметова бұл жәдігердің хронологиялық қана емес, мазмұндық жағынан да Жошы ұлысы құлдырауының алдында жазылғанына назар аударған [9, 117 б.]. Себебі шығарма бұл дүниенің фәнилігі мен о дүниенің бақилығына құрылған. Үгіт-насихаттық

жағы басым. Бұдан елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық жағынан құлдырауға бет алғанын аңғару қиын емес. Оның үстіне жарты ғасырға жуық тақта отырған Өзбек пен Жәнібек тұсындағы «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған уақыттың» аяқталып, хан ордасында таққа талас белең алған еді. Соңғы он жылда он бір хан тақта отырған (Бердібек (1357-1359 жж.), Құлпа (1359-1360 жж.), Наурыз (1360 ж.), Қызыр (1360-1361 жж.), Темір Қожа (1361 ж.), Орда Мәлік (1361 ж.), Келдібек (1361-1362 жж.), Абдулла (1362 ж.), Мұрат (1362 ж.), Мір Болат (1362-1364 жж.), Әзіз Шейх (1364-1367 жж.), Абдолла (1367-1368 жж.). Биліктегі тұрақсыздық пен алауыздық елдің әлеуметтік-экономикалық жағына әсер етіп, ұлыс ыдырауға бет алған. Жазба жәдігерлерді әр заманның айнасы десек, онда «Жұмжұмадағы» пессимистік көзқарастың негізі белгілі болады.

Хұсам Кәтіп бұл жәдігердің сюжетін В.Жуковский атақты сопы ақын Фәрид әд-Дин Аттардан (1145-1221 жж.) алғанын жазады. Алайда Т.Қыдыр жәдігерге салыстырмалы-мәтінтанулық зерттеу жасап, ортағасырда Аттар тахаллусымен Нишапурлық Фәрид әд-Дин Ибраһим Аттар (XIII ғ.), Мешһедтік Фәрид әд-Дин Аттар Туни (XV ғ.) хорасандық Зәйн әд-Дин Мұхаммед ибн Ибраһим ибн Мұстафа ибн Шағбан Аттар (XIV ғ.) атты үш ақынның өмір сүргенін, сондықтан да, жәдігер сюжетінің В.Жуковский атап өткен ақынның шығармаларында кездеспейтіндігін жазады [5, 261-263 бб.]. Ғалым соңғы екі ақынның діни-ұстанымы шиғалық танымға сәйкес келетініне назар аударған. Ал, Г.Галиахметова Хұсам Кәтіп сүйенген Аттардың Нәжм әд-Дин Кубра негізін қалаған кубрауи рухани мектебінің өкілі болғанын алға тартқан. Алайда ондай деректі қайдан алғанын ашып айтпаған [9, 81 б.]. Сондықтан да, оның бұл тұжырымы әлі де негіздеуді қажет етері анық.

Жошы ұлысында жазылған бұл жәдігер кейінгі ғасырлардың жазба әдебиетіне әсер еткен. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазанда литография түрінде мыңдаған тиражбен басылған. Мәтінді 1870 жылы түркітанушы В.Радлов «жария-ласа, Мәулекей Жұмашев тарапынан қайта жырланған «Қисса-и Жумжума» дастаны 1881, 1901, 1910 және 1917 жылдары жарық көрген [16, 10 б.]. Ел аралап, халық мұрасын жинаған В.Радловтың «бір «Жұмжұманың» өзі қазақ даласында жүздеген молданың

қызметін атқарып жүр» деп жазғанына қарап [17, 127 б.], бұл дастанның қазақ халқының рухани кеңістігінің қалыптасуында қаншалықты маңызға ие болғанын аңғаруға болады.

6. «Кесікбас»

Жошы ұлысында осы сюжеттік желінің негізінде жазылған анонимдік жәдігердің бірі – «Кесікбас». Ел арасына бұл дастан «Қу бас» деген атпен тараған. Идея-мазмұны «Жұмжұмаға» сәйкес келеді. Бірақ Хұсам Кәтіптің туындысындағы негізгі кейіпкер Иса пайғамбар болса, мұнда Хазірет Әлі. Жәдігер қырық парыздың бірі – «әмір билмағруф нәһи әл-мункарға», яғни халықты жақсылыққа шақырып, жамандықтан қайтаруға құрылған. Сондықтан да, шығарманың уағыз-насихаттық жағы басым. Сюжеті қызық, мазмұны эсхатологияға құрылғандықтан да, ел арасына кеңінен тараған. Осы жәдігердің бірнеше нұсқалары сақталған. Шығарманың авторы ретінде қолжазбаларда Шәмс Тарази, Шәмс Тебризи, Кердечі болып берілген [18, 152 б.]. Бұл дастан да XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында араб графикасымен бірнеше рет жарық көрген.

7. «Сираж әл-қулуб»

Исламтанудың негізгі саласы – ақида. Жошы ұлысының имани-сенімі Имам Матуриди мектебі негізінде құрылған. Осы сенім мектебінің халық арасына кеңінен тарауына әдеби жәдігерлер мен фольклорлық мұралар да әсер еткен. Діни-танымдық, діни-дидактикалық шығармаларда Алланың өзіне тән зати һәм субути сипаттарынан бастап, он сегіз мың әлемнің жаратылысына дейін қамтылған. Алтын Ордада сондай діни-танымдық тұрғыда түркі әдеби тілінде жазылған жәдігердің бірі – «Сираж әл-қулуб» («Жүректердің шырағы»). Мұхаммед пайғамбар мен бір яхудидің арасындағы диалогта ақидалық мәселелер көтерілген. Әлемнің жаратылысынан бастап, Жаратушының сипаттарына дейінгі кәләмдік ілім қырық сұраққа қырық жауап түрінде берілген. Жалпы, діни-танымдық еңбектердегі сауал-жауап тәсілі өзекті мәселелердің түйінін шешіп беру мақсатында қолданылады. Халық көкейінде жүрген діни сауалдардың жауабын осындай еңбектер арқылы тапқан. Жаратушыға деген сенім артып, иман шыңдалған. Шығыс

мұсылман әдебиетінде «Сираж әл-қулуб» деген атпен бірнеше туынды жазылған. Әбу Мұхаммед Ахмед ибн Мұхаммед Әбдулмәлік әл-Әшар Тебризидің араб тіліндегі еңбегімен қатар, Әбу Мансур Саид ибн Мұхаммед әл-Кәттан әл-Ғәзнәуи, Әбу Бәкір ибн Абдулла ибн Мұхаммед ибн Шамур әл-Әсәди әр-Рази секілді ғалымдар да парсы тілінде осындай атаумен шығармалар жазған. Сондай-ақ Ахмед Дағидың османлы түркішесімен жазған осы аттас шығармасы да бар [5, 299 б.]. Жошы ұлысында жазылған анонимдік бұл еңбекке деген сұраныс жоғары болғанын алғашқы баспаханалар ашылғанда «Сираж әл-қулубтың» литография түрінде ел арасына тарағанынан аңғаруға болады (1875 жылы Қазан университетінің басханасынан жарық көрген).

Алтын Ордада жазылған осындай діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық туындылар сол ұлыстың құрамында болған түркі мұсылман халықтарының рухани кеңістігін қалыптастырғаны анық. Араб не парсы тілдерінде жазылған діни-канондық мәтіндерге хастар (мамандар) болмаса, ауам (қара) халықтың кіре алмасы белгілі. Сондықтан да, түркі әдеби тіліндегі осындай туындылар арқылы дәстүрлі исламның негіздері қаланған.

Қорытынды

Жошы ұлысында түркі әдеби тілінде бірнеше діни туындылар жазылған. Оларда хадис, фикһ, ақида, тасаууф секілді исламтанудың негізгі мәселелері қамтылған. Араб, парсы тілдеріндегі діни-канондық мәтіндерге қарағанда сол замандағы мемлекеттік тіл – түркі әдеби (қыпшақ элементі басым) тілінде жазылған шығармалар Жошы ұлысының рухани кеңістігін қалыптастырған. Себебі өз тілдерінде көркем сөзбен жазылған туындылар ел арасына кеңінен тарағандықтан да, ислами діни таным қалыптасып, дәстүрлі (халықтық) исламның негіздері қаланған.

Жошы ұлысындағы ислами шығармалар (дидактикалық, танымдық), негізінен, XIV ғасырда жазылған. Бұл Өзбек пен Жәнібек хандардың билігі тұсына, яғни ұлыстағы исламдану үдерісінің екінші кезеңіне сәйкес келеді. Сол уақытта Ислам мемлекеттік дін дәрежесіне көтеріліп, ислами құндылықтар мен ұлттық құндылықтар ұштасты. Исламды көркем сөзбен насихаттаудың нәтижесінде

дін мен дәстүр сабақтасты. Дінді әдебиет арқылы насихаттау дәстүрі кейінгі ғасырларда да көрініс беріп, XX ғасырдың басына дейін жалғасты. Нәтижесінде ортақ рухани кеңістік орнады. Жошы ұлысындағы ханафи-матуридilik ұстаным дәстүрлі діннің өзегіне айналды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жазылған діни еңбектердің негізі Алтын ордалық жәдігерлерден алынды. Алғашында қолжазба қалпында тараған жәдігерлер бертін келе алғашқы баспаханалардың ашылуымен мыңдаған тиражбен жарық көрді.

Жошы ұлысында қазақ даласы исламдануының соңғы әрі шешуші кезеңі болды. Бес жүз жылға созылған исламдану үдерісінің нәтижесінде ислам этно-мәдени құбылысқа айналды, яғни жаңа дін Алтын Ордадан кейінгі мемлекеттерді меңдеген халықтардың өзіндік санасы мен мәдениетінің ажырамас бөлігіне енді. Соның бір айғағы ислам жалпы сипат алып, халық мұрасында, жазба және ауыз әдебиетінде көрініс берді. Себебі діни құндылықтар халық мұрасынан орын алғанда ғана, дәстүрлі діни таным қалыптасары анық.

Жошы ұлысында жазылған діни-дидактикалық, діни-танымдық және діни-сопылық жазба жәдігерлерді зерделеу ғасырлар бойына қалыптасқан діни ұстанымды нығайтып, бүгінде көрініс беріп жатқан түрлі жамағаттық идеологиялық пікірлердің дәстүрлі рухани кеңістікке сыналап енуінің алдын алып, діни тұрақтылыққа қызмет етеді. Сонықтан да бұл зерттеудің теориялық жағымен бірге тәжірибелік маңызы да зор.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі:

1 Нуртазина, Н. (2016). *Распространение Ислама и формирование Казахской мусульманской традиции (VIII – нач. XIX вв.)*. Қазақ университеті.

2 Кенжетай, Д., Нуртазина, Н., & Қыдыр, Т. (2025). *Ясауи феномені және Орталық Азия тарихындағы әулие ишандар*. Alipress.

3 Ракушин, А. И. (1998). *Мусульманство у золотоордынских кочевников Нижнего Поволжья в XIII–XV вв.* [Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук].

4 Васильев, Д. В. (2007). *Ислам в Золотой Орде: Историко-археологическое исследование*.

5 Қыдыр, Т. Е. (2026). *Жошы ұлысының әдеби жәдігерлері*. Adal kitap.

6 Исянгулов, Ш. Н. (2009). Утемиш-Хаджи и хан Золотой Орды из башкир. *Проблемы востоковедения*, (2), 73–78.

7 Петров, Н. П., & Ускенбай, К. З. (2010). Вопросы исламизации улуса Джучидов и вероисповедание хаан Токты (690/1291–712/1312–1313 гг.). *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*, (1), 10–54.

8 *Алтын Орда әдебиеті: Генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы*. (2022). Evo Press.

9 Галияхметова, Г. Г. (2007). *Ислам в Золотой Орде: Традиции религиозного опыта*. Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

10 *Дәстүрлі Ислам жауһарлары: Орта ғасырларда (X–XVI ғғ.) жазылған діни еңбектер мен шығармалардан үзінділер жинағы*. (2016). Таңбалы.

11 Байтұрсынұлы, А. (2003). *Шығармалары* (Т. 1). Алаш.

12 Хорезми. (1961). *Мухаббат-наме* (Э. Н. Наджип, Изд., транскрипция, пер. и исслед.). Издательство восточной литературы.

13 Наджип, Э. Н. (2004). *Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века*. Туран.

14 Бартольд, В. В. (1993). *Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Жалын.

15 *Алтын Орда тұсындағы діни-дидактикалық шығармалар* (Т. Қыдыр, Баспаға дайындаған; «Әдеби жәдігерлер» сериясы, Т. 15). (2011). Таймас.

16 *Қисса-е Жумжумә*. (1910). Типография В. Л. Домбровского.

17 Қыраубаева, А. (2012). *Мыңжылдық жолаушы: 5 томдық шығармалар жинағы* (Т. 5). Өнер.

18 *Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы: Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (діни-дидактикалық шығармалар)* (Т. 3). (2020). Evo Press.

Transliteration

1 Nurtazina, N. (2016). *Rasprostranenie Islama i formirovanie Kazakhskoy musul'manskoy traditsii (VIII – nach. XIX vv.)* [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition (8th – early 19th centuries)]. Qazaq universiteti. (In Russian)

2 Kenzhetai, D., Nurtazina, N., & Qydyr, T. (2025). *Iasauï fenomeni jäne Ortalyq Aziya tarihyndaǵy äulie ishandar* [The Yasawi phenomenon and saintly ishans in the history of Central Asia]. Alipress. (In Kazakh)

3 Rakushin, A. I. (1998). *Musul'manstvo u zolotoordynskikh kochevnikov Nizhnego Povolzh'ya v XIII–XV vv.* [Islam among the Golden Horde nomads of the Lower Volga region in the 13th–15th centuries] [Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences]. (In Russian)

4 Vasil'ev, D. V. (2007). *Islam v Zolotoy Orde: Istoriko-arkheologicheskoe issledovanie* [Islam in the Golden Horde: A historical and archaeological study]. (In Russian)

5 Qydyr, T. E. (2026). *Josy ülysynyñ ädebi jädiğerleri* [Literary artifacts of the Jochi Ulus]. Adal kitap. (In Kazakh)

6 Isyangulov, Sh. N. (2009). Utemish-Khadzhi i khan Zolotoy Ordy iz Bashkir [Utemish-Khadzhi and a khan of the Golden Horde from among the Bashkirs]. *Problemy vostokovedeniya*, (2), 73–78. (In Russian)

7 Petrov, N. P., & Uskenbay, K. Z. (2010). Voprosy islamizatsii ulusa Dzhuchidov i veroispovedanie Khaan Tokty (690/1291–712/1312–1313 gg.) [Issues of the Islamization of the Jochid Ulus and the religious affiliation of Khan Tokhta (690/1291–712/1312–1313)]. *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*, (1), 10–54. (In Russian)

8 *Altyn Orda әдебиеті: Genezis, zhandyq erekshelek, дәстүр jalғastyǵy* [Literature of the Golden Horde: Genesis, genre characteristics, and continuity of tradition]. (2022). Evo Press. (In Kazakh)

9 Galiakhmetova, G. G. (2007). *Islam v Zolotoy Orde: Traditsii religioznogo opyta* [Islam in the Golden Horde: Traditions of religious experience]. Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)

10 *Dәstүrlі Islam jauharlary: Orta ғасыrlarda (X–XVI ғғ.) jazylǵan dini eñbekter men şıǵarmalardan üzin diler jınaǵy* [Treasures of traditional Islam: A collection of excerpts from religious works and writings of the Middle Ages (10th–16th centuries)]. (2016). Tañbaly. (In Kazakh)

11 Baitürsynüly, A. (2003). *Şyǵarmalary* [Works] (Vol. 1). Alaş. (In Kazakh)

12 Khorezmi. (1961). *Mukhabbat-name* [Book of love] (E. N. Nadzhyp, Ed., transcr., Trans., & researcher). Izdatel'stvo vostochnoy literatury. (In Russian)

13 Nadzhyp, E. N. (2004). *Kul'tura i tyurkoyazychnaya literatura mamlyukskogo Egipta XIV veka* [Culture and

Turkic-language literature of Mamluk Egypt in the 14th century]. Turan. (In Russian)

14 Bartol'd, V. V. (1993). *Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii* [The Turks: Twelve lectures on the history of the Turkic peoples of Central Asia]. Zhalyñ. (In Russian)

15 *Altyn Orda tüsyndaǵy dini-didaktikalыq şıǵarmalar* [Religious and didactic works of the Golden Horde period] (T. Qydyr, Ed.; *Әдеби жәдігерлер series*, Vol. 15). (2011). Taimas. (In Kazakh)

16 *Qissa-e Jumjumä* [Qissa-e Jumjuma]. (1910). Tipografiya V. L. Dombrovskogo. (In Kazakh)

17 Qyraubaeva, A. (2012). *Myñjyldyq jolaуsy: 5 tomdyq şıǵarmalar jınaǵy* [A traveler through a millennium: Collected works in 5 volumes] (Vol. 5). Öner. (In Kazakh)

18 *Ejelgi дәuir әдебиетінің antologiyasy: Altyn Orda дәuirindegi әдеби жәдігерлер (dini-didaktikalыq şıǵarmalar)* [Anthology of ancient literature: Literary artifacts of the Golden Horde period (religious and didactic works)] (Vol. 3). (2020). Evo Press. (In Kazakh)

Авторлардың үлесі

Оспан Т.Д. - мақаланың негізгі концепциясын әзірлеу, әдебиеттерге шолу жасау, мәтінді редакциялау. Қыдыр Т.Е. - автор-корреспондент, зерттеу құрлымын үйлестіру ғылыми-әдістемелік сараптау, мақаланы журнал талаптарына сәйкестендіру. Утпинов Н.Т. - деректерді талдау, техникалық рәсімдеу және библиографиялық реттеу.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Төлеби Дәділұлы Оспан

PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: otelebi@list.ru, ORCID ID: 0009-0003-3657-6052

Төрәлі Еділбайұлы Қыдыр

директор, филология ғылымдарының кандидаты, ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан, email: qydyr.torali@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9549-256X

Наурызбай Таганович Утпинов

ғылыми қызметкер, PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: info@mufyat.kz, ORCID ID: 0009-0007-6122-6192

Төлеби Дадиұлы Оспан

PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: otelebi@list.ru, ORCID ID: 0009-0003-3657-6052

Торали Едилбайұлы Кыдыр

директор, кандидат филологических наук, Исламский научно-исследовательский институт ДУМК, Алматы, Казахстан, email: qydyr.torali@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9549-256X

Наурызбай Таганович Утпинов

научный сотрудник, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: info@mufyat.kz, ORCID ID: 0009-0007-6122-6192

Tolebi Ospan

PhD Student, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, email: otelebi@list.ru, ORCID ID: 0009-0003-3657-6052

Torali Kydyr

Director, candidates of philology sciences, Islamic Research Institute, Astana, Kazakhstan, email: qydyr.torali@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9549-256X

Nauryzbai Utpenov

Researcher, PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan, email: info@mufyat.kz, ORCID ID: 0009-0007-6122-6192